

Mecelle Şârihi Ali Haydar Efendi'nin Hayatı ve Hukukçuluğu

Life And Juristical Duties Of Ali Haydar Efendi Commentator Of Mecelle

Ali Aslan TOPÇUOĞLU*

ÖZET

Bu çalışmamızda, Mecelle şârihi olarak bilinen Osmanlı hukukçularından Ali Haydar Efendi'nin hayatı, hukukçu niteliğiyle yaptığı görevler ve bu yöndeki çalışmaları üzerinde durulmaktadır. Ali Haydar Efendi, Osmanlı Devleti'nin son dönemdeki fikri ve hukukî gelişmelerini takip etmiş; yargı, eğitim ve fetva kurumlarında önemli görevlerde bulunmuş bir hukukçu ve devlet adamıdır.

Ayrıca Ali Haydar Efendi, üstlendiği önemli görevler ve gerçekleştirdiği hukukî faaliyetlerin yanında İslâm hukukunun ve hukuk tarihinin kaynakları arasında yer alan önemli hukukî eserler bırakmıştır. Bu çalışmaları ile hukuk ilmine katkı sağlamış ve sonraki dönem hukukçularına ilham kaynağı olmuştur. Bunun yanı sıra müellifin Ceride-i Adliye'de çeşitli konularda yayımlanmış birçok hukukî makalesi de bulunmaktadır.

Bu çalışmamızda Ali Haydar Efendi'nin birbirinden farklı konularda kaleme aldığı eserlerinin muhteva ve özellikleri hakkında bilgi verilerek, onun ne kadar önemli bir hukukçu olduğu ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

ANAHTAR KELİMELELER

Ali Haydar Efendi, Hukukçu, Dürerü'l-Hükkâm, Hukuk Fakültesi, Hukuk Eğitimi, Bidâyet Mahkemesi, İsti'naf Mahkemesi, Temyiz Mahkemesi.

ABSTRACT

In this research, the life, the duties as a jurist and the works on this subject of Ali Haydar Efendi, an Ottoman jurist known as a commentator of Mecelle are studied. Ali Haydar Efendi is a jurist and statesman who followed the juridical and intellectual developments and was in charge in lawsuit, education and fatwa positions in the last period of Otoman Empire. In addition to these duties and activities, Ali Haydar Efendi produced important works of law which found their place in the sources of Islamic law and history of law with his works he contributed much to the jurisprudence and inspired many jurists of later periods. He also has many articles published in Ceride-i Adliye (a magazine of law) on

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

various judicial subjects. In this research, the significance of Ali Haydar Efendi as a jurist is emphasized by studying the contents and properties of his works on various subjects.

•

KEY WORDS

Ali Haydar Efendi, Jurist, Dürerü'l –Hükkâm, Law Faculty, Law Education, Trial Court, an Appellate Court, The Supreme Court of Appeals.

GİRİŞ

I. Hayatı

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş meşhur hukukçulardan Ali Haydar Efendi, babasına nisbetle Hocasâde ve Emin Efendizâde, ailesine nisbetle de Dardağanzâde denilmektedir.¹ Ayrıca Hacı Emin Efendizâde diye de tanınmaktadır.²

Çağdaşı ve Usûl-i Fıkıh müellifi Büyük Ali Haydar Efendi(1837-1903) ile karıştırılmaması için, yaşça küçük olması itibarıyla genellikle Küçük Ali Haydar Efendi(1853-1935) diye de anılmaktadır³ Zira her ikisi de isimleri ve fıkhı dair yaptıkları çalışmalar nedeniyle sürekli birbirleriyle karıştırılmış; ancak ölümlerinden sonra böyle bir karışıklığa meydan vermemek için bu şekilde bir ayırım yapılmıştır.⁴ Soyadı Kanunu'nun kabulünden sonra 1935 yılında, ölümünden birkaç ay önce, Arsebük soyadını almıştır.⁵

A. Ailesi

Ali Haydar Efendi, Dardağanzâde Mehmet Emin Efendi'nin oğlu olup⁶ 15 Recep 1269 (24 Nisan 1853) yılında Batum'da doğmuştur.⁷Babası, uzun yıllar İstanbul'da müderrislik yapmış, ilk Kanûn-i Esâsiyi hazırlayan heyette yer almış, Medine ve İzmir kadılığı görevlerinde bulunmuş ve Anadolu kazaskerliği yapmıştır.⁸

Ali Haydar Efendi'nin dedesi de Batum'un ileri gelenlerinden Osman Efendi'dir. Onun babası ise Ağa Hüseyin Paşa'nın yerine yeniçeri ağası olarak geçen, Aydın'ın Çine ilçesinden Ahmet Ağa'dır. Ahmet Ağa, İstanbul'a gelerek yeniçeri ocağına girmiş ve Ağa Hüseyin Paşa'nın yerine yeniçeri ağası olmuş,

¹ Ailesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Yılmaz Öztuna, *Sâdeddin Arel*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 23-28.

² Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Adana, t.y., s. 372.

³ Erk, s. 371; Mehmet Akif Aydın, "Ali Haydar Efendi, küçük", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 396.

⁴ Uğur, Ünal, *Osmanlı Hukukçularından Büyük Ali Haydar Efendi (Hayatı ve Çalışmaları)*, Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara (Mart) 2007, Sayı: 41, XXVI, 131.

⁵ Öztuna, s. 28; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 396.

⁶ Öztuna, s. 23- 26. Batum'lu olması itibarıyla da Ali Haydar Efendi'nin babasına Gürcüzade Hacı Emin Efendi de denilmektedir. Bkz. Erk, s. 372.

⁷ Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 396. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul, 1996, I, 317. Yılmaz Öztuna, ailesinin verdiği bilgiye dayanarak "Ali Haydar Efendi'nin, 1850 yılında İstanbul'da doğduğunu söylemektedir. Bkz. Öztuna, s. 28.

⁸ Eski İzmir kadılarında Mehmet Emin Efendi hakkında bilgi için bkz. Albayrak, III, 81-82.

daha sonra ise bu görevden alınarak Batum'a gönderilmiş ve orada vefat etmiştir.⁹

B. Eğitimi ve Hukukî Görevleri

Ali Haydar Efendi, İlk eğitimini doğum yeri olan Batum'da yapmış, daha sonra İstanbul'a gelerek Hünkâr imamı hafız Raşid Efendi'nin derslerine devam ederek ondan icâzet almıştır. Ayrıca Mekteb-i Nüvvab'ta da fıkıh ve feraiz tahsil ederek üçüncü sınıf şهادetnamesi almıştır.¹⁰ Bunu müteakiben 1877'de o dönemin Hukuk Fakültesi olan Medresetü'l-Kudât'a girmiş ve bu okulu bitirerek kadı olmuştur.¹¹ İlk görevine 20 Rebiulahir 1297(1880) yılında 27 yaşında iken Burdur kadılığı ile başlamış, daha sonra 1883 yılında Uşak kadısı olmuşsa da üç ay sonra terfi ederek Denizli kadılığına getirilmiştir.¹²

1884'de İstanbul'a gelerek İstanbul İsti'naf Mahkemesi üyeliğine getirilmiştir. Bu görevini icra ederken Hukuk Mektebi'nde "Mecelle" ve "Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkiyye" derslerini okutmaya başlamıştır.¹³ İstanbul İsti'naf Mahkemesi hukuk dairesi başkanı Refik bey'in yazdığı tezkerede Ali Haydar Efendi'nin ilmî iktidarı ve telif ettiği eserlerle ahlâklı bir zat olduğu belirtilmiştir. Bu tezkiye Adliye Nezaretince tasdik olunduğundan 1894'de Adliye'nin memurları tayin eden encümeninin kararı ile İstanbul Bidayet Mahkemesi İkinci Hukuk Dairesi Başkanlığına atanmıştır.¹⁴ Daha sonra 1895'de Bidâyet Mahkemesi Başkanlığına tayin edilmiş ve ehliyetinden dolayı 1899 yılında İstinâf Mahkemesi İkinci Hukuk Dairesi başkanı olmuştur. 1900'de Temyiz Mahkemesi üyeliği, aynı mahkemenin hukuk dairesi üyeliği sonra da başkanlığı görevinde bulunmuş ve 1 Eylül 1325(14 Eylül 1909) yılında ise Temyiz Mahkemesi başkanı olmuştur.¹⁵

1914 yılında Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanında fetva eminliği görevine getirilmiş olan Ali Haydar Efendi,¹⁶ Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi sonrasında itilaf devletlerine karşı ilan edilen cihat

⁹ Öztuna, s.23- 26; Aydın, II, 396. Ayrıca bkz. Erk, s. 372.

¹⁰ Albayrak, I, 317.

¹¹ Erk, s. 371; ; Albayrak, I, 318.

¹² M. Sadi Çöğenli, *Hoca Emin Efendizâde Ali Haydar Efendi Bibliyografyası*, Erzurum, 1990, s.5; Albayrak, I, 317.

¹³ Çöğenli, s. 5.

¹⁴ Albayrak, I, 318.

¹⁵ Erk, s. 371; Çöğenli, s. 5-6; Albayrak, I, 318; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 396.

¹⁶ Çöğenli, s. 6. ayrıca bkz. Erk, s. 371.

fetvasını, 23 Kasım 1914'de fetva emini sıfatıyla Fatih camiinde okumuştur. Söz konusu bu fetvada imzası bulunan 29 kişiden biridir.¹⁷

Ayrıca Ali Haydar Efendi 1907 yılında Anadolu Kazaskeri¹⁸ ünvanı almış,¹⁹ 15 Mart 1332 (1916)'da ise bu ünvandandan Rumeli Kazaskerliği pâyesine terfi ettirilmiş ve aynı yıl emekliye ayrılmıştır.²⁰ İkinci Tefvik Paşa hükûmeti döneminde 11 Kasım 1918- 21 Ocak 1919 yılları arası kabinede yaklaşık iki ay adliye nazırı (adalet bakanı) olarak görev yapan Ali Haydar Efendi, bu görevde iken Mondros Mütarekesi ile teslimi karara bağlanan Medine'yi, İngilizlere teslim etmesi için Fahreddin Paşa'ya padişahın teslim konusundaki iradesini tebliğ etmek üzere gönderilmiştir. Ancak Hicaz yolculuğu sırasında İstanbul'da hükümet değişikliği olmuş ve adalet bakanlığı görevinden alınmıştır.²¹

C. Eğitim Kurumlarında Müderrislik Görevi

Adli görevleri yanında uzun bir süre de çeşitli yüksek okullarda müderrislik, yani bugün belki profesörlüğe takabül eden, görevlerinde bulunmuş olan Ali Haydar Efendi, 1 Haziran 1898 yılında Mülkiye (bugünkü Siyasal Bilgiler) mektebinin müderrisi Atıf Bey'in vefatı üzerine aynı derslerin müderrisliğine getirilmiş ve burada on bir yıl aralıksız Mecelle ve Arazi hukuku dersi okuttuktan sonra, 30 Kasım 1908'de istifa ederek bu görevinden ayrılmıştır.²²

Ayrıca beş yıl Medresetü'l-Kudât'ta ve otuz yıl da Darü'l-Fünun Hukuk Fakültesinde Mecelle, vakıf ahkâmı ve kavânin dersleri okutmuştur.²³ Okuttuğu dersler içinde özellikle Mecelle ve Arazi hukuku, Ali Haydar Efendi'nin özellikle okuttuğu dersler arasında yer almıştır. Bu arada başta Mecelle şerhi olmak üzere birçok kitap ve makale kaleme alarak verimli bir telif hayatı geçirmiştir.²⁴ Diğer yandan çeşitli tarihlerde birçok nişan ve pâye almıştır. Nitekim 12 Teşri-

¹⁷ Erk, s. 372; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 396; Mehmet İpşirli, "Mustafa Hayri Efendi", DİA, İstanbul, 1998, XVII, 62.

¹⁸ Osmanlı Devleti'nde yargı adına Divan-ı Hümayun'a katılan, özellikle askerî sınıfın şer'i ve hukukî işlerine bakan, kazâ ve sancak kadılarının tayin mercii olan makama kazasker(kadiasker) denmiştir. Anadolu ve Rumeli kazaskerliği olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Halil Cin – Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, I, 269.

¹⁹ Erk, s. 371.

²⁰ Çöğenli, s. 6; Erk, s. 371-372; Albayrak, I, 318. Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 396.

²¹ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-69, II, 936; Öztuna, s. 29; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 396-397.

²² Mücellidoğlu, II, 936.

²³ Erk, s. 371; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397.

²⁴ Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397.

nisâni 1329/1913'de uzun süre yaptığı hizmetler münasebetiyle padişahın emriyle birinci rütbeden bir adet maarif nişanı almıştır.²⁵

D. Vefatı

Türkçe, Arapça ve Farsça bilen²⁶ Ali Haydar Efendi, adliye nazırlığından ayrıldıktan sonra hayatının geri kalan kısmını evinde kitap telifiyle geçirmiş ve 14 Eylül 1935 Cumartesi gecesini İstanbul'da vefat etmiştir. Eyüp Sultan mezarlığında, halice bakan tepe üzerinde, sağlığında hazırlattığı aile kabristanına defnedilmiştir.²⁷ İki defa evlenen Ali Haydar Efendi'nin, bu evliliklerden dördü erkek üçü kız yedi çocuğu olmuştur. Kendisi gibi hukukçu olan iki oğlundan birisi Ankara Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapmış olan Ord. Prof. Dr. Ahmet Esat Arsebük'tür.²⁸ Hüseyin Sadettin Arel ise Ali Haydar Efendi'nin kardeşidir.²⁹

II. HUKUK ALANINDAKİ FAALİYETLERİ

Ali Haydar Efendi, Osmanlı Devleti'nde hem medrese eğitimi almış bir İslâm alimi hem de Tanzimat eğitim kurumlarında yetişmiş bir hukukçu olmasının da sevkiyle, o dönemdeki fikri ve hukukî gelişmeleri çok yakından takip etmiştir. Ayrıca yargı, eğitim ve fetva kurumlarında önemli görevlerde bulunmuştur. Ali Haydar Efendi, her devlet, zamanın şartlarına uygun olarak halkın ihtiyacı olan kanun ve nizamları yapmak durumunda olduğunu gerekçe göstererek batılı kanun ve kurumlarının olduğu gibi alınması fikrine karşı olmuş, İslâm fihhına dayalı kanun ve nizamların oluşturulmasını savunmuş ve bu düşüncesini Arazi Kanunnamesi ve Mecelle gibi hukuk çalışmalarında hayata geçirmiştir. Ona göre, "mukaddes din, insanoğlunun tüm hukukunu belirlemiş, maddi ve manevi olarak onların bu hukuka itaat etmesini temin etmiştir. Bu çerçevede dört mezhep üzere tedvin edilmiş fıkıh külliyatı, bütün hadiseleri kuşatmakta ve medeniyetin her türlü ihtiyacını karşılayacak niteliktedir. Bu çerçevede fıkıh külliyatını terk ederek ülkede başka devletlerin hukuk sistemlerinin hakim olmasını istemek, doğru bir yaklaşım değildir."³⁰

²⁵ Albayrak, I, 318.

²⁶ Albayrak, I, 317.

²⁷ Mücellidoğlu, II, 936; Çöğenli, s. 6; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 396-397; ayrıca bkz. Erk, s. 372; Öztuna, s. 29.

²⁸ Mücellidoğlu, II, 936-937; Öztuna, s. 29; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397.

²⁹ Öztuna, s. 28-32; Çöğenli, s. 6.

³⁰ Ali Haydar Efendi, *Emvâl-i Gayr-i Menkûle ve Teminât ve İzâle-i Şuyû' Kanunlarının Şerhi*, İstanbul, 1341-1343/1925, s. 3-4. Tanzimatla başlayan hukukta yenilik ve kanunlaştırma faaliyetleri için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiyede Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s. 48 vd.

Öte yandan Ali Haydar Efendi, farklı konularda eserler telif etmesi yanında doğrudan veya dolaylı olarak bazı hukukî faaliyetlerin de içinde yer almış ve bu kapsamda çalışmalar yapmıştır. Şimdi onun faaliyetleri hakkında bilgi vereceğiz:

A.Mecelle Sistem ve Üslubuyla Hazırladığı “Risâletü'l- İstihkâk” Çalışması

Şahsın hukuku, borçlar, aynî haklar ve muhâkeme usûlüne ait kısımları içeren Mecelle,³¹medeni kanunda bulunması gereken bütün hükümleri ihtiva etmemektedir. Mecelle Cemiyeti'nin aldığı karar doğrultusunda evlenme, boşanma, nafaka, vesayet, vasiyet, miras, vakıf ve diyetler için ayrı ayrı kitaplar hazırlanacak ve medeni kanun, ancak bu hükümleri ihtiva ettiğinde tamamlanacaktı. Hatta onaltıncı kitabın neşrinden sonra Mecelle Cemiyeti, faaliyetlerinde bu eksiklikleri tamamlamaya çalışmıştır. Ancak bu gaye, II. Abdülhamit'in cemiyet çalışmalarından rahatsızlık duyması sebebiyle gerçekleşmemiştir.³²

Mecelle üzerindeki ilk tadil ve tamamlama çalışmaları da bizzat Mecelle Cemiyeti tarafından yapılmış ve Ali Haydar Efendi de bu çalışmalara katılmıştır. Bu kapsamda Cemiyet, Mecelle'de belirli bir başlık altında düzenlenmeyen “Kitâbü'l-İstihkâk”ı Mecelle'nin sistem ve üslubuyla hazırlamakla Ali Haydar Efendi'yi görevlendirmiştir. Bu görev, onun tarafından başarıyla yerine getirilmiştir, ancak Cemiyet'in toplantıları tatil edildiği için bu çalışma, müzakere edilmemiştir.³³

B. el-Ahkâmü's- Şer'iyye fi'l-Ahvâli's Şahsiyye” adlı Fıkıh Külliyyatı Oluşturma Teşebbüsünde Komisyon Üyeliği

Mustafa Hayri Efendi,³⁴ şeyhülislamlığı zamanında- Ali Haydar Efendi'nin fetva eminliği görevinde iken- Mecelle Cemiyeti'ni ihya etmek istemiş, bu mümkün olmayınca şeyhülislamlıkta 24 Temmuz 1913'te Fetvâhanenin Hey'et-i İftâiyyesi Hakkındaki Nizamnâme ile fetvâhane bünyesinde “Te'lif- i Mesâil”³⁵

³¹ Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi, Nesil Yayınları*, İstanbul, 1989, s.331-332.

³² Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s.172.

³³ Karaman, s. 331, 335.

³⁴ Geniş bilgi için bkz. İpşirli, XVII, 62-64.

³⁵ Te'lif- i Mesâil: Osmanlı şeyhülislamlık kurumunun bir birimi olan fetvâhane'ye bağlı fetva odasının bir şubesidir. İslam Demirci, “ *Osmanlı Şeyhülislamlık Kurumunun Bir Birimi: Te'lif- i Mesâil Şubesi*” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2007, Sayı:9, s.143.

ve “Taharrî-i Mesâil”³⁶ adıyla iki ayrı daire kurmuştur (1916).³⁷ “Te’lif- i Mesâil” dairesinin görevi, meşihat tarafından tesbit edilen konular hakkında dört mezhebe ait fıkıh kitaplarındaki bilgileri toplamak, yazılı ve basılı fıkıh ve fetva kitaplarından büyük bir fetva mecmuası tertip etmek ve bu arada zamanın ihtiyaçlarına uygunluğu sebebiyle Hanefî mezhebinde *müftâ-bih* olmayan bir görüşü veya diğer üç mezhep imamına ait bir icthadı uygun görmesi halinde konuyla ilgili gerekçeli bir mazbata hazırlamaktır.³⁸

Bu faaliyetler çerçevesinde Ali Haydar Efendi’nin de içinde bulunduğu fıkıh heyeti başta nafakât, nikâh ve talâk gibi konular olmak üzere bütün hukukî meselelerde müftâ-bih görüşlerin “*el- Ahkâmü’ş- Şer’iyye fi’l-Ahvâlî’ş Şahsiyye*” adı altında toplanıp tercüme ve telif edilmesine ve bunlardan bir fıkıh külliyyatı oluşturulmasına karar vermiş³⁹ ve bu çerçevede birçok fikhî meselenin Arapça nakillerini toplamıştır.⁴⁰ Bunların tercümesi işi de Ali Haydar Efendi ve Ömer Nasuhi Bilmen’e verilmiştir. Ancak bu çalışmalar sırasında Mustafa Hayri Efendi’nin şeyhülislamlıktan ayrılması üzerine komisyonlar çalışmalarını tamamlayamamış ve bu teşebbüs de yarıda kalmıştır.⁴¹

Bu çalışmanın birinci cildi olarak hazırlanan Fetva Emîni Ali Haydar Efendi tarafından telif edilen “*Kitâbu’n-Nafakât*” adlı eser, 1333/1917 yılında İstanbul’da yayınlanmışsa da bunun devamı gelmemiştir. Nafaka konusunu derli toplu bir şekilde ele alan ve maddeler halinde tertip edilip yayımlanan bu eser, dönemin şartları dolayısıyla kanunlaşma imkânı bulamamıştır.⁴² Son dönem İslam hukukçularından Subhî el-Mahmesanî (1906-1986)⁴³, Ali Haydar Efendi’nin bu eserini Türkçe’den Arapça’ya tercüme edip 1923-1924 yıllarında, Beyrut’da basılan Mecelletü’l-Kadâiyye’nin 3. ve 4. ciltlerinde neşrettiği bilgisini vermektedir.⁴⁴

³⁶ Taharrî: iki şeyden daha layık ve uygun olanı aramak. Kible yönü, vakit girmesi ya da çıkması gibi hususları araştırmak. Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 534.

³⁷ Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397; Mardin, s. 153; İpşirli, XVII, 64; “Te’lif- i Mesâil” şubesinin kuruluşu, görevleri ve işleyişi, hakkında geniş bilgi için bkz. Demirci, s.150 vd.

³⁸ İpşirli, XVII, 64.

³⁹ Bilmen, I, 3-4; İpşirli, XVII, 64; Demirci, s.153-154.

⁴⁰ Bilmen, I, 3-4; Mustafa Baktır, *İslâm Hukukunda Külli Kaideler*, Erzurum, 1988, s.55.

⁴¹ Bilmen, I, 4; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397; İpşirli, XVII, 64.

⁴² Mehmet Günay, “*Son Devir Osmanlı Hukukçusu Küçük Ali Haydar Efendi*”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya , 2005, Sayı: 6, s.183.

⁴³ Ahmet Özel, “*Lübnanlı Hukukçu ve Devlet Adamı Subhî el-Mahmesanî*” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya ,2005, Sayı: 6, s. 537-544.

⁴⁴ Subhî el-Mehmesânî, *Felsefetü’ş-Teşri’ fi’l-İslam*, Daru’l-Keşşâf, 1371/1952, s. 68.

C. “Kadının Boşanma Hakkı” ile İlgili Hazırlanan Fetvadaki Rolü

Kadının bazı hallerde mahkemeye müracaat ederek boşanma talebinde bulunması, Osmanlı Devleti’nde sadece kocada cinsî bir rahatsızlık bulunması durumunda kabul edilmiştir ki bu, Ebû Hanife ve Ebû Yusuf’un görüşlerinin uygulamaya yansımaları ifade etmektedir. Zira Osmanlı Devleti’nde esas itibarıyla Hanefî mezhebi uygulanmıştır.⁴⁵ Ancak Mustafa Hayri Efendi’nin şeyhülislamlığı ve Ali Haydar Efendi’nin fetva eminliği zamanında fetvâhanede dönemin sosyal ve iktisâdî şartları dikkate alınarak ve diğer mezheplerden de istifade edilerek Hanefî mezhebindeki râcih görüşlerin aksine kocanın gaipliği ve hastalığı sebebiyle kadına boşanma hakkı veren iki fetva hazırlanmış ve bunlar hakkında irâde-i seniyyeler çıkartılarak kanunlaşmaları sağlanmıştır.⁴⁶

Bu iradeler 1917 tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi’nin 122. ve 126. maddelerine de esas teşkil ettiği için Mustafa Hayri Efendi’nin geniş görüşlülüğü, Osmanlı hukuk tarihi bakımından önemli bir gelişmeye sebep olmuştur.⁴⁷

D. Ukûd ve Vâcibât Komisyonu Başkanlığı

1916 yılında kurulup alt komisyonları aracılığı ile uzun süre çalışmalar yapan Kanun-i Medeni Komisyonu’ndan beklenen sonuç elde edilemeyince 1923 yılında isimleri değiştirilerek ve görev alanları yeniden belirlenerek yeni komisyonlar oluşturulmuştur. Kanun-i Medeni Komisyonunun ikiye ayrılması ile oluşturulan komisyonlardan birincisi Ukûd ve Vâcibât komisyonu’dur. Söz konusu komisyon 3 Mayıs 1339(1923) tarihinde çalışmalara başlamıştır. İlk toplantıda şekli işlemlerden başka yeni bir medeni kanunun hazırlanmasının mı, yoksa daha önceki komisyonların çalışmalarının görüşülmesi mi gerektiği tartışılmış sonuçta ikinci görüş kabul edilmiştir.⁴⁸

Bu komisyonda, “ ahkâm-ı şeriye’ye muhalif olmamak üzere, fakihler arasında tartışmalı olan konularda hangi müctehidin hükmü mevcut ihtiyaçları karşılıyorsa, onun görüşü tercih edilerek, Mecelle’nin ilgili konudaki hükümlerinin ona göre tadil olunacağı, fıkıh ile uyumu muhafaza suretiyle tüm hukuk

⁴⁵ İmam Muhammed ise kadının, kocada cinsî bir rahatsızlık bulunması durumunda boşanma talebiyle mahkemeye müracaat etme gerekçesine akıl hastalığı, cüzzâm, baras(alaca hastalığı) gibi hastalıkları da eklemiştir. Bkz. Mehmet Akif, Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985, s.116 vd.; Ahmet Akgündüz, *Mukâyeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üni. Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, s. 213- 214.

⁴⁶ Bu fetvalar için bkz. Bilmen, II, 470-471; İpşirli, XV, 64.

⁴⁷ İpşirli, XVII, 64. Ayrıca bu konu ile daha detaylı bilgi için bkz. Bilmen, II, 470-471; Mardin, s. 109-111.

⁴⁸ Osman Kaşıkçı, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 377-378.

kurumlarından yararlanılacağı, hakimlere takdir yetkisi tanınmayacağı esasları” benimsenerek⁴⁹ 1916 tarihli Tadil Prensiplerini Belirleme Komisyonunun çalışmalarının gözden geçirilmesine başlanmıştır. Bu komisyona ilk kuruluşunda Ali Haydar Efendi başkan olarak atanmış, fakat daha sonra bu görevinden istifa etmiş ve yerine eski a’yân üyelerinden⁵⁰ Seyyid Bey getirilmiştir.⁵¹

III. ÇEŞİTLİ HUKUK DALLARI İLE İLGİLİ ESERLERİ

Ali Haydar Efendi, üstlendiği önemli hukukî görevler ve gerçekleştirdiği hukuk alanındaki faaliyetlerinin yanı sıra çok önemli eserler bırakmış bir hukukçudur. Onun ne kadar verimli bir telif hayatı geçirdiğinin anlaşılması bakımından eserlerinin de incelenmesi gerekir. Başlıca eserleri şunlardır:

A. Yayınlanmış Olan Kitapları

1. Dürerü’l -Hükkâm Şerhu Mecelleti’l –Ahkâm

a. Mecelle ve Özelliği

Mecelle, tanzimatla başlayan kanunlaştırma faaliyetlerinin bir mahsülü olarak hazırlanmış bir eserdir.⁵² Gülhane Hatt-ı Hümayünü ile açılan dönemde (1869-1876) yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında bir heyet tarafından peyderpey hazırlanarak kabul edilen, bir mukaddime, 16 kitap ve 1851 maddeden oluşan, İslâm hukuk tarihinin ilk medeni kanunudur.⁵³

Meseleci metodla⁵⁴ yazılan Mecelle, Hanefî fıkına istinad ederek hazırlanmış olan bu kanun, sadece ihtilafî konularda- Hanefî mezhebi içinde kalmak koşuluyla nadir de olsa ihtiyaca ve asrın icaplarına uygun olanı tercih etmiştir. Şahsın hukuku, borçlar, aynî haklar ve muhâkeme usûlüne ait kısımları içerir.⁵⁵ Osmanlı Devleti’nde ve 1926 yılında ilgâsına kadar Türkiye Cumhuriyeti’nde

⁴⁹ Bozkurt, s. 186.

⁵⁰ A’yân Meclisi: Osmanlı devletinde Meclis-i Mebusân’dan verilen yasa önerilerini inceleyen ve bunlarda İslâm hukukuna, padişah haklarına, özgürlüğe, ülkenin bütünlüğü gibi durumlara aykırılık görürse, görüş belirterek Meclis-i Mebusân’a geri gönderen ve kabul ettiği önerileri Sadrazamlığa sunan, başkanı ve üyeleri padişah tarafından atanan kurul. Bkz. Erdoğan, s. 39.

⁵¹ Kaşıkçı, s. 377-378; Bozkurt, s. 186.

⁵² Sıdık Sami Onar, *Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısmının Codification’u (Mecelle)*, İÜHFİM, İstanbul, 1955, sy. 1-4, XX, 56.

⁵³ Bkz. Mustafa Reşit Belgesay, *Mecellenin Külli Kaideleri ve Yeni Hukuk*, İÜHFİM, İstanbul, 1946, sy. 2-3, XII, 561-562; Mehmesânî, s.64; Kaşıkçı, s. 4-5; Bozkurt, s.161; Erdoğan, s. 349.

⁵⁴ Meseleci(kazuistik) metod: Hukukun genel kaideler halinde ele alınmayıp, her meselenin (Mecelle’de olduğu gibi) ayrı ayrı ele alınıp incelenmesi şeklindedir. Bkz. Erdoğan, s. 300.

⁵⁵ Karaman, s. 331-332.

57 yıl boyunca tatbik edilmiş ve bütün İslâm ülkelerindeki kanunlaştırma hareketi üzerinde derin tesirler bırakmıştır.⁵⁶

b. Dürerü'l-Hükkâm

Bu eser, Ali Haydar Efendi tarafından kaleme alınan Mecelle şerhidir. Bu Mecelle üzerinde yapılan çok sayıdaki ilmi çalışmaları içinde en meşhur ve en kapsamlı olanıdır⁵⁷ Çağdaş İslam hukukçularından Mahmesânî, bu eserle ilgili olarak kanaatini şöyle dile getirmektedir: “Bu şerhte, bütün hükümlerin kaynakları ve şer’i delilleri bulunmaktadır. Eser, bir bütün olarak düşünüldüğünde muhterem müellifin ilmi seviyesini ve mevzulara vukûfiyetini gösteren mükemmel bir şerhtir. Mecelle’nin sonraki şârihleri, bu eserden nakillerde bulunmuşlardır.”⁵⁸

Bu çalışma, Hanefî fıkhnın muamelâta dair bir hazinesi mahiyetindedir.⁵⁹ Mecelle’nin tanzim ettiği hukuk dalları hakkında ayrıntılı bilgileri muhtevasında barındırması itibarıyla yerli ve yabancı hukukçular tarafından takdirle karşılanmış ve daha sonra yazılan bütün şerhlere kaynaklık etmiştir.⁶⁰

Ali Haydar Efendi, başta Darü'l-Fünun Hukuk Fakültesi ve Medresetü'l-Kudât olmak üzere eğitim kurumlarında Mecelle dersini okutması münasebetiyle⁶¹ esere şerh yazma gereği duymuş ve bu nedenle Mecelle’yi önce “Dürerü'l hükkâm şerhu Mecelleti'l a'lam” olarak şerhetmeye başlamıştır. İlk olarak eserin, hukukun genel prensipleriyle ilgili yüz maddesi olan “kavâid-i külliye”yi şerhetmiştir. Bu şerh, Medrese-i Hukuk mecmuasında tefrika edilmiştir. Daha sonra hukuk öğrencilerinin müstakil bir kitap haline getirdikleri bu kısım Ali Haydar Efendi, İslam borçlar hukukunun önemli bölümünü teşkil eden ve satım akdini konu alan “Kitâbü'l-Büyyû” gözden geçirilmeden telif edilmesinden dolayı bazı eksiklikleri tamamlayarak yeniden yazmaya karar vermiştir. Buna

⁵⁶ Erdoğan, s. 349-350.

⁵⁷ Bilmen, I, 336; Mardin, s. 211; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397; Ahmet Akgündüz, “Dürerü'l-Hükkâm”, DİA, İstanbul, 1994, X, 28-29; Mustafa Baktır, “Mecelle’nin Küllî Kaideleri ve Ahmet Cevdet Paşa”, Ahmet Cevdet Paşa, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 320; Mecelle üzerine yapılan diğer şerh çalışmaları için bkz. Karaman, s. 337; Mehmet Malkoç, , *Ana Hatlarıyla Mecelle ve Mecelle ile İlgili Bibliyografik Çalışma*(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), SAÜSBE, Sakarya, 2001, s. 80-96.

⁵⁸ Mehmesânî, s.68.

⁵⁹ Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, s. 367.

⁶⁰ Akgündüz, DİA, X, 28. Mecelle şerhleri için bkz. Mehmesânî, s. 67-69.

⁶¹ Bilmen, I, 336; Mücellidoğlu, II, 936.

göre “*Kitâbü’l-Büyyû*” ile birlikte eserin ilk cildi Medrese-i Hukuk mecmuasında tefrika edilmiştir.⁶²

1881 yılında kitap halinde basılan *Dürerü’l Hükkâm*’ın bu ilk şeklinde şu özellikler bulunmaktadır: Mecelle’nin ilk 100 maddesinin şerhi yeniden gözden geçirilmiş ve bazı kayıtlarla birlikte külli kaidelere ait alt hukuk kuralları zikredilmiştir. Ayrıca “*Kitâbü’l-Büyyû*” kısmına, Mecelle’ye alınmayan önemli hukukî meseleler maddeler halinde ilave edilmiştir. Bunlar arasında, şerhin daha sonraki baskılarında çıkarılan karz akdi, muâmele-i şer’iyye, ribâ, kısmet-i guremâ,⁶³ muvâzaah akitler, küçüğün malında tasarruf vb. konular bulunmaktadır. Ancak bir ders tekrarı şeklinde olan bu ilk kitabın Mecelle’ye layık bir şerh olmadığı noktasından hareket eden müellif, iyi bir Mecelle şerhi, fıkhi görüşler ve dayandırıldıkları deliller gösterilerek yapılması gerektiği noktasından hareket ederek Fevâid-i Emîniyye hazırlamış ve Mecelle’nin fikhî nakillerini bu kitapta toplamıştır.⁶⁴

Ali Haydar Efendi, daha sonra Fetvâhâne-i Âlî ve Hukuk Mektebindeki tecrübeleri ve bu eserle ilgili yapılan tavsiyeler doğrultusunda söz konusu eseri yeniden gözden geçirmiş ve Fevâid-i Emîniyye ile birleştirerek “*Dürerü’l Hükkâm Şerhu Mecelleti’l Ahkâm*” adlı eseri oluşturmuştur.⁶⁵ Bu eser, ilk defa her kitap için bir cüz olmak üzere on altı cüz (İstanbul, 1310-1316/1892-1898),⁶⁶daha sonra da dört cilt (İstanbul, 1330/1914) halinde iki defa yayımlanmıştır. Bu eser, müellifi tarafından Arapça’ya tercüme edilmeye başlanmış fakat tamamlanamamıştır, daha sonra Fehmi el-Hüseyni tarafından kısmen özetlenerek tercüme edilmiş ve 1925-1936 yılları arasında Hayfa, Gazze ve Kahire de yayımlanmıştır.⁶⁷ Mecelle’nin başındaki külli kaidelerin şerhi ise müstakil bir kitap olarak basılmıştır. Baskı yeri ve tarihi: İstanbul, 1330, 206 s.

Mecelle’nin tam bir şerhi olan bu eserde, bütün maddeler klasik hukuk şerhleri sisteminde açıklanmış ve içerdiği şer’i hükümlerin alındığı fıkıh kitapları, fetva mecmuaları ve risaleler belirtilmiştir. Böylece bu şerh, Mecelle’nin düzenlediği külli kaideler, şahıs hukuku, eşya-borçlar hukuku, ticaret hukuku

⁶² Akgündüz, DİA, X, 28. Mecelle de “*Kitâbü’l-Büyyû*”, meseleci(kazuistik) bir metodla ve ayrıca, belki de bir kanun metninde bulunmaması gerekecek kadar, teferruat konularına inilerek maddeleştirilmiştir. Bkz. Beşir Gözübenli, “*Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle*”, Ahmet Cevdet Paşa, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.296.

⁶³ Kısmet-i Guremâ: Borca batmış müflis birinin elindeki malın, alacaklılarına borçları nisbetinde taksim edilmesidir. Bkz. Erdoğan, s.308.

⁶⁴ Akgündüz, DİA, X, 28.

⁶⁵ Albayrak, I, 317; Akgündüz, DİA, X, 28.

⁶⁶ Bu cüzlerin baskı yer ve tarihleri için bkz. Çöğenli, s.7-10.

⁶⁷ Mehmesânî, s.68; Bakır, *Külli Kaideler*, s.54; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397.

ve usul hukuku ile ilgili hükümler ihtiva eden bir fıkıh kitabı mahiyetini kazanmıştır. Ayrıca müellif Mecelle'nin ihmal ettiği konuları kitabına alarak bu yöndeki eksiklikleri de gidermiştir. Farklı hukukî meseleler hakkında ise muteber fıkıh kitaplarındaki şer'î hükümler nakledilmiş, ihtilafli meseleler tartışılmış, hangi görüşün tercih edildiği veya tercih edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Nadir de olsa hakkında şer'î bir bilgiye rastlanmayan meseleleri ise müellif bizzat kendisi çözmeye çalışmıştır. Zaman zaman Osmanlı hukukî düzenlemelerine ve uygulamalarına da atıflar yapılmış ve bunlara bazen de eleştiriler getirilmiştir. Bunu yargılama hukukunda daha belirgin şekilde görmek mümkündür.⁶⁸ Eser bu haliyle sadece İslam hukukçuları için değil aynı zamanda bütün hukukçular için önemli bir temel kaynak muhtevasına sahiptir.

2. Mirkâtü'l –Mecelle

Ali Haydar Efendi, Mecelle'nin on birinci kitabından on altıncı kitabına kadar olan kısımlarını altı kitab olarak şerh ederek bu eseri meydana getirmiştir.⁶⁹ Medrese-i Hukuk Mecmuası'nda tefrika edilerek yayımlanmıştır.⁷⁰ Baskı yeri ve tarihi: İstanbul, Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne Matbaası, 1298-1299/1881-1882.⁷¹

3. Risâle-i Mefkûd

Ali Haydar Efendi'nin hazırlamış olduğu çalışmalardan biri de mefkûd ile ilgilidir. Mefkûd, kaybolmuş ve hayatta olup olmadığına dair bilgi bulunmayan anlamında İslam hukuku terimidir.⁷² Bu risâle, bir mukaddime, üç fasıl, kırk iki mesele ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Mukaddime'de, fikhî ıstılahlar ile ilgili malumata yer verilmektedir. İkinci fasılda, mefkûdun aleyhinde verilen gıyâbî hüküm ele alınmaktadır. Üçüncü fasılda, mefkûdun vefatı hakkında hukukî bilgi verilmektedir. Sonuç bölümünde ise mefkûd hakkında diğer mezhep imamlarının görüşleri ortaya konulmaktadır. Bu Risâle'nin iki baskısı vardır. Birincisi, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1309/1892, 45+5s. İkinci baskı ise İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316/1898, 45+3s.⁷³

⁶⁸ Akgündüz, DİA, X, 28-29.

⁶⁹ Albayrak, I, 317.

⁷⁰ Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397.

⁷¹ Çöğenli, s.12'den naklen.

⁷² Merginânî, Burhânuddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, II, 477. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Ali Aslan, Topçuoğlu, *İslâm Hukukunda Mefkûd ve Hükümleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), AtaÜSBE, Erzurum, 1998, s.7 vd.

⁷³ Bu Risâlenin muhtevası hakkında bkz. Ali Haydar Efendi, *Risâle-i Mefkûd*, İstanbul, 1316; Çöğenli, s.12.

4. Şerh-i Cedîd li Kânûni'l Arâzî

1274 tarihli Arazi Kanunnamesi üzerine yapılan en tanınmış şerhlerden biri olan “Şerh-i Cedîd li Kânûni'l Arâzî”, esas itibarıyla Ali Haydar Efendi'nin Mülkiye Mektebi'nde okuttuğu “Arazi hukuku” dersinin notlarına dayanmaktadır.⁷⁴Bu eserin üç baskısı mevcuttur:⁷⁵1.baskı: İstanbul, Matbaa-i Safâ ve Enver,1311/1893, 448 s.; 2.baskı: İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319/1901, 3+19+552 s.; 3. baskı: İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası 1321-1322/1904, 3+19+556+8 s.

5. Risâletü'l- Muvazaa ve'l-İstiğlâl

Ali Haydar Efendi tarafından Mecelle şerhinde yer veremediği ve daha sonra Mecmûa-yı Cedîde'de yayınladığı dört konudan biri olan bu risâle, 115 madde ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Muvâzaa yoluyla satım, ferâğ⁷⁶ ve ikrar hakkında olup dokuz faslı içermektedir. İkinci bölüm ise istiğlâl yoluyla satım ve ferâğ hakkında olup iki faslı ihtiva etmektedir. Ayrıca bu risâlede emlak, arazi ve vakıflarda muvazaa⁷⁷ ve istiğlale⁷⁸ dair hükümler de bulunmaktadır. Baskı yeri ve tarihi: İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316/1898.⁷⁹Bu risâle, günümüz İslam hukukçularından Prof. Dr. Sabri Erturhan tarafından latinize edilip sadeleştirilmiştir.⁸⁰

6. Teshîlu'l-Ferâiz

İslam hukukunda miras hukuku “feraiz” başlığı altında ele alınmaktadır.⁸¹ Kitâbü'l-ferâiz, Mecelle'de düzenlenmeyen konulardandır. Ali Haydar Efendi'nin bu eseri, İslam miras hukuku sahasındaki boşluğu doldurmaya yönelik bir çalışma olarak değerlendirilebilir. Bir mukaddime, 15 bab ve 29 fasıl ve bir sonuç bölümünden oluşan ve 136 mesele ihtiva eden bu çalışma,⁸²günümüz

⁷⁴ Mücellidoğlu, II, 936.

⁷⁵ Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397.

⁷⁶ Ferâğ: Bir kimsenin, vakıf müstegallât ve musakkafâtındaki tasarruf hakkını başkasının uhdesine terk ve devir etmesidir. Bkz. Erdoğan, s.139.

⁷⁷ Muvâza'a: Danışıklı işlem, tarafların gerçek maksatlarını gizleyip aralarında muteber olmak üzere zahiren bir başka şekilde yaptıkları muamele.Bkz. Erdoğan, s. 406.

⁷⁸ İstiğlâl: Bir akarı kiraya vererek gelir getirmesini sağlamak. Bkz. Erdoğan, s. 263.

⁷⁹ Eser hakkında bkz. Ali Haydar Efendi, *Risâle-i Mefkûd*, İstanbul, 1316, s. 50.

⁸⁰ Bkz.Sabri Erturhan, “*Muvâzaa ve İstiğlâl*” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2005, Sayı:5, s. 267-295.

⁸¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Hamza Aktan, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1991, s.15.

⁸² Bu eserin baskı yeri ve tarihi: İstanbul, A.Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322/1906, 234+6s.

İslam hukukçularından Orhan Çeker tarafından sadeleştirilerek notlar ilave edilmiş olup 158 sayfadan ibarettir.⁸³

7. Tavzîhu'l-Müşkilât fi Ahkâmi'l İntikâlât

İki ayrı baskısı bulunan bu eser,⁸⁴ miri ve vakıf arazi ile icareteynli vakıfların intikalini ve hükmi şahısların gayrimenkul mallar üzerindeki tasarruflarını düzenleyen iki kanunun şerhinden ibarettir. İki kitaptan oluşan bu eserin birinci kitabı, "Emvâl-i Gayr-i Menkûle İntikâlâtı Hakkındaki Kânûn-i Muvakkat Şerhi" başlığını, ikinci kitabı ise "Eşhâs-ı Hükmiyyenin Emvâl-i Gayr-i Menkûleye Tasarruflarına Mahsûs Kânûn-i Muvakkat" başlığını taşımaktadır. İkinci kitapta ele alınan konular, Cerîde-i Adliye'nin 94. ve 95. sayılarında daha önce makale olarak yayımlanmıştır.⁸⁵

8. el-Mecmû'atü'l-Cedîde fi'l-Kütübî'l-Erba'a

Mecelle'ye ek niteliğinde hazırlanmış olan bu eser, farklı konularda dört ayrı kitaptan oluşmaktadır. Her kitap, bab ve fasıllara ayrılmış; konular, kanun tekniğinde madde madde yazılıp şerh edilmiştir. Bu çalışma; "İstiksâ fi Mesâil-i'l-İbrâ, Kitâbü' Muvâza'a ve'l-İstiğlâl, Kitâbü'l-Mefkûd ve Kitâbü'l-İstihkâk olarak dört kitaptan oluşan, 180 sayfalık bir eserdir. Baskı yeri ve tarihi: İstanbul, Hukuk Matbaası, Dersaadet; Bâb-ı Âlî Ebussuûd Caddesi No:19, 1332/1916. Son üç kitabın müstakil baskıları da mevcuttur.⁸⁶ Müstakil baskısı olan bu üç eser hakkında ele aldığımız bu makalede bilgi verilmektedir.

9. Tatbikât-ı Şer'iyeye Dersi

Ali Haydar Efendi'nin Medresetü'l-Kudât'ta okuttuğu dersler, "Tatbikat-ı Şer'iyeye Dersi" adı ile basılmıştır. Baskı yeri ve tarihi: İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333(1917),134 s.⁸⁷

10. Kitâbü'n-Nafakât

Kitabın tam ismi el-Cüz'ü'l- Evvel mine'l-Ahkâmi's-Şer'iyeye fi'l-Ahvâli's-Şahsiye şeklindedir. Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanında Osmanlı Nafaka Kanunu tasarısı olarak Ali Haydar Efendi tarafından hazırlanmıştır. Mecelle'nin eksik bıraktığı konulardan nafaka konusunu ele alan ve 1915

⁸³ Bkz. Orhan Çeker, *Teshîlu'l-Ferâiz: İslam Miras Hukuku*, Tekin Kitabevi, Konya, 1984.

⁸⁴ Bu eserin birinci baskısı: İstanbul, Hukuk Mtbası, 1329/1913, 120s. ; 2. baskısı ise İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1339/1923, 194+2s.

⁸⁵ *Cerîde-i Adliye*, 20 Teşrinievvel 1329, Yıl:4, sy. 94, s. 5195-5208 ; *Cerîde-i Adliye*, 5 Teşrinisani 1329, Yıl:4, sy. 95, s. 5233- 5241.

⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Çöğenli, s.12'den naklen; Aydın, *Ali Haydar Efendi*, II, 397'den naklen;

⁸⁷ Bkz. Baktır, *Külli Kaideler*, s. 55; Çöğenli, s.13; daha geniş bilgi için bkz. Günay, s.187.

yılında yürürlüğe giren bu kanun, prensip olarak muteber Hanefî fıkıh kitaplarına dayandırılmıştır. Fakat asrın ihtiyaçlarına göre mecburi olarak başka mezheplerin görüşlerinden de istifade edildiği mukaddime kısmında ifade edilmiştir.⁸⁸ İki ayrı eski baskısı mevcut olan bu eser; bir mukaddime, sekiz babı muhtevi olup 634 maddeden ibarettir. Bu eserin 1. baskısının yeri ve tarihi: İstanbul, Matbaa-i Amire,1333/1915, 164s. ; 2. baskı ise İstanbul, 1334/1916, 164s.). Bu eserin çevirisi de günümüz İslam hukukçularından Prof. Dr.Orhan Çeker tarafından yapılmış olup 192 sayfadan oluşmaktadır.

11. Deyn'in Süret-i Edâsı ve İcârenin Ehad-ı Âkideynin Vefatı Halinde Adem-i İnfisâhı Hakkındaki Ahkâm

Eser, konuları farklı iki ayrı risaleden oluşmaktadır: Bunlardan birincisi, "Risâle fi Kazâi'd-Düyûn ve İktizâuh"; ikincisi ise "Risâle fi Hakk-ı Ademi İnfisâhi'l-İcâre bi'l-Mevt"dir. Baskı yer ve tarihi: İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1335/1919, 29 s.

12. Risâle-i Mühimme

Bey, hibe ve ferağ konuları ele alındığı bu eserde, esas itibarıyla Arazi Kanunu'nun 18 sefer 1306/12 Teşrinievvel 1304 tarihinde düzeltilen 114.maddesi ve aynı tarihte kabul edilen beslemek şartıyla icareteynli⁸⁹ musakafât⁹⁰ ve müstegallât-ı mevkûfenin⁹¹ ferağı hakkındaki kanun şerh edilmektedir. Eserin basım yeri tarihi: İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası,1339/1923, 56 s.⁹²

13. Teratîbü's-Sunûf fi Ahkâmi'l-Vukûf

İki ciltten oluşan ve madde sistematiğiyle hazırlanan bu eserde, vakıfların hukukî durumu ve vakıflarla ilgili fikhî hükümler üzerinde durulmaktadır Bu eser, Arapça'ya da tercüme edilmiştir.⁹³Baskı yeri ve tarihi: İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1337-1340/1924, 790 s.

⁸⁸ Bkz. *Nafaka Kanunu* (Haz.: Orhan Çeker), Ebru Yayınları, İstanbul, 1985, s. 11-12.

⁸⁹ İcâreteynli Vakıflar: İki icâre ile yani biri peşin diğeri de senelik olmak üzere iki ücretle kiraya verilen vakıflardır. Bkz. Erdoğan, s. 223.

⁹⁰ Musakkafât-ı Mevkûfe: Hayır müesseselerinin idaresi için gerekli geliri karşılamak üzere vakfedilmiş olan üzeri kapalı binalar. Bkz. Erdoğan, s. 401.

⁹¹ Müstegallât-ı Mevkûfe: Hayır kurumlarının idaresi için gerekli gelirleri temin etmek üzere vakfedilmiş şeylerdir. Bunlar üzeri örtülü akar(musakkafât) olabileceği gibi bağ, bahçe, para da olabilir. Bkz. Erdoğan, s. 431.

⁹² Çöğenli, s. 12.

⁹³ Bkz. Ali Haydar Efendi, *Teratîbü's-Sunûf fi Ahkâmi'l-Vukûf* (Arapça'ya çev.: Ekrem Abdülcebbar-Ahmed el-Umar), Bağdat, 1950.

14. Kitâbü'l-Mebâhisü'l-Mühimme fi't-Tatbikâti's Şer'iyye ve'l-Hukûkiyye

On bir bölümden oluşan kitapta, teoriden ziyade uygulamanın önemi üzerinde durulmakta, tatbikatın ilmiye ve maddiye olarak ikiye ayrıldığı, ancak müellifin sadece tatbikatı ilmiye hakkında bilgi verdiği ifade edilmektedir. Bu eser, Ali Haydar Efendi'nin Medresetü'l-Kudât'ta okuttuğu "Tatbikât-ı Şer'iyye" dersinin takrirlerinden oluşmaktadır. Mahkeme ilamları ve diğer hukuki belgelerin özellikleri, düzenleniş biçimleri, dava mütaalaları ile ilgili teknik konular uygulamalı olarak ele alınmaktadır. İlmü'l-mehâdir ve sicillat⁹⁴ veya ilmü's-şurût adı verilen hukuk dalı kapsamında yapılmış bir çalışmadır. Baskı yeri ve tarihi: İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1340/1924, 295 s.⁹⁵

15. Emvâl-i Gayr-i Menkûle ve Teminât ve İzâle-i Şuyû' Kanunlarının Şerhi

Eserin birinci kitabı Ali Haydar Efendi tarafından yazılan ve 1329 tarihli Cerîde-i Adliye'nin 85, 86, 87, 88, 88, 89, 90, 91 ve 92 sayılarında yayınlanan Emvâl-i Gayr-i Menkûle'nin Tasarrufuna Aid Mevâdd-ı Kânûniyeye Dair Teşrihat" başlıklı makalelerinden; ⁹⁶ ikinci kitabı da 1329 tarihli aynı derginin 96, 97 ve 98 sayılarında yayınlanan "Emvâl-i Gayr-i Menkûle'nin Deyn Mukabilinde Teminat İrâdesine Dair Kânûn-i Muvakkate Hakkında" başlıklı makalelerinden⁹⁷; üçüncü kitabı ise 1329 tarihli derginin 100, 101 ve 102. sayılarında yayınlanan "Emvâl-i Gayr-i Menkûle Kanunu Bi'l-İştirâk Tasarruf Olunan Emvâl-i Gayr-i Menkûlenin Taksimi Hakkında Kânûn-i Muvakkate Dair" başlıklı makalelerinden oluşmaktadır.⁹⁸ Bu eserin baskı yeri ve tarihi: İstanbul, Amidi Matbaası, 1341-1343/1925, 284+4 s.⁹⁹

⁹⁴ Sicillât: Nikâh, talâk, vakıf, ikrar, alım-satım ve diğer hukukî işlemlere dair mahkemede cereyan eden ifadelerin ve hükümlerin zabt ve kaydedilmiş olduğu defter, kütük. Bkz. Erdoğan, s. 507.

⁹⁵ Ali Haydar Efendi, *Kitâbü'l-Mebâhisü'l-Mühimme fi't-Tatbikâti's-Şer'iyye ve'l-Hukûkiyye*, İstanbul, 1340/1924; Çöğenli, s.12.

⁹⁶ Makaleler için bkz. *Ceride-i Adliye*, 5 Haziran 1329, Yıl:4, sy.85, s. 4025-4032; 20 Haziran, 1329, Yıl: 4, sy. 86, s. 4070-4087; 5 Temmuz, 1329, Yıl: 4, sy.87, s. 4138-4144; 20 Temmuz, 1329, Yıl:4, sy.88, s.4183-4210; 5Ağustos, 1329, Yıl:4, sy.89, s. 4246-4260; 20 Ağustos 1329, Yıl: 4, sy. 90, s.4295-4310; 5 Eylül 1329, Yıl:4, sy. 91, s. 5051-5655; 20 Eylül 1329, Yıl:4, sy. 92, s. 5107-5113.

⁹⁷ Bu makale hakkında bkz. *Ceride-i Adliye*, 20 Teşrinisani 1329, Yıl: 4, sy. 96, s. 5291-5301; 5 Kanunievvel 1329, Yıl: 4, sy. 97, s. 5337-5348; 20 Kanunievvel 1329, Yıl:4, sy. 98, s. 5379-5392.

⁹⁸ Makaleler hakkında bkz. *Ceride-i Adliye*, 20 Kanunisani 1329, Yıl:4, sy.100, s. 5468-5480; 5 Şubat 1329, Yıl:4, sy. 101, s. 5515-5526; 20 Şubat 1329, sy. 102, s. 5567-5578.

⁹⁹ Çöğenli, s. 15'ten naklen.

B. Yayımlanmamış Olan Kitabı

Kitabü't-Talak, Ali Haydar Efendi'nin basılmamış bir eseridir. Bab, fasıl ve mebbas ayrımı ve madde sistematiğiyle hazırlanan bu eserde bir mukaddime ve 25 bab bulunmaktadır. Üç cilt halinde 3441 maddeyi ihtiva eden bu eser, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi yazma eserler kısmında mevcuttur. Demirbaş no: 177, 182, 187'dir.¹⁰⁰

C. Tarihlerine Göre Cerîde-i Adliyede Yayımlanmış Olan Makaleleri:

1909 Yılı:

---“*Mehâkim-i Nizâmiye Vezâifinin Takyidi*”¹⁰¹ Ali Haydar Efendi'nin hazırlanmış olduğu ve nizamiye mahkemelerinin görevlerinin açıklandığı bu makale, üç sayfadan oluşmaktadır.

1910 Yılı:

---“*Zilyedin Hariç Aleyhine Men-i Taarruz Da'vası, Arazi-i Emiriyyede*”¹⁰² *Hakk-ı Karar*¹⁰³ ve *Mürûr-i zaman*”¹⁰⁴ Beş sayfadan oluşan bu makalede Herhangi bir özür bulunmaksızın başkasına ait mîrî arazide on sene müddetle nizasız devam eden tasarrufun temin eylediği iktisap ve tasarruf konu edilmektedir.

---“*Mesele: Ayn-ı müşterekin Kazâen Taksimi*”¹⁰⁵ Maddi varlığı olan müşterek mülkiyette olan şeyin hukukî taksiminin ele alındığı bu makale, iki sayfadan ibarettir.

---“*Hukuk-i Adliye- Kefâlet*”¹⁰⁶, *Teminât*”¹⁰⁷ Üç sayfadan oluşan bu makalede kefalet ve teminat konuları hakkında bilgi verilmektedir.

---“*Mesele-i Hukukiyye*”¹⁰⁸ Karz akdi ile ilgili bir dava örneklerle ele alınarak izah edildiği bu makale, üç sayfadan oluşmaktadır.

¹⁰⁰ Çöğenli, s.15.

¹⁰¹ *Cerîde-i Adliye*, 1 Kanunuevvel 1325, yıl:1, sy. 1, s. 25- 27.

¹⁰² *Arazi-i Emiriyye*: Şahısların tasarruf ve intifaında bulunan miri arazidir. Bkz. Erdoğan, s.29.

¹⁰³ *Hakk-ı Karar*: Küçüklük, cinnet, tegallüb, sefer müddeti, uzak olan diyarda bulunmak gibi herhangi bir özür bulunmaksızın başkasına ait mîrî arazide on sene müddetle nizasız devam eden tasarrufun temin eylediği iktisap ve tasarruf sebebidir. Bkz. Erdoğan, s. 172.

¹⁰⁴ *Cerîde-i Adliye*, 2 Kanunusani, 1325, yıl:1 sy: 3, s. 91-95.

¹⁰⁵ *Cerîde-i Adliye*, 17 Kanunusani, 1325, yıl:1 sy. 4, s.132-133.

¹⁰⁶ *Kefâlet*: Bir şeyin istenmesi hususunda kendi sorumluluğunu başkasınıninkine ekleyerek, onun hakkında lazım gelen mütalebe hakkını kendisi de iltizam ve taahhüt etmektir. Bkz. Erdoğan. S. 300.

¹⁰⁷ *Cerîde-i Adliye*, 2 Şubat 1325, yıl:1, sy. 5, s. 169-171.

¹⁰⁸ *Cerîde-i Adliye*, 20 Haziran 1326, yıl:1, sy. 14, s. 583-585.

--- “Mesele-i Hukukiyyenin Cevabı”¹⁰⁹ Yukarıda zikredilen “Mesele-i Hukukiyye” adlı makaleye konu teşkil eden fetvanın dayandığı hukukî deliller üzerinde durulduğu ve bir sayfadan oluşan makaledir.

--- “Fâsiden Satılan Malın Haczi”¹¹⁰ Dört sayfadan ibaret olan bu makalede, fasit olarak satılan bir malın haczi ele alınarak, bey-i sahih, bey-i fasit ve bey-i batıl üzerinde durulmaktadır.

1911 Yılı:

--- “Bir Suâl Cevap”¹¹¹ Bu makale, haciz ile ilgili olarak Ali Haydar Efendi’ye sorulan bir sorunun cevabını ihtiva eden ve iki sayfadan oluşan bir makaledir.

--- “Mesâil-i Hukukiyye Hakkında İrâd Olunan Dört Suâlin Cevâbı”¹¹², Bu makalede, dokuz sayfadan oluşmaktadır. Burada muhakeme usulü konusunda Ali Haydar Efendi’ye sorulan dört sorunun cevabı ele alınmaktadır.

--- “Suâl”¹¹³ Altı sayfadan ibaret olan bu makalede Ali Haydar Efendi, müşterek mülkiyet ile ilgili iki önemli meseleyi ele almaktadır. Bunlardan birincisi, ortaklaşa kullanılan bir akârı,¹¹⁴ ortaklardan birinin yabancı birine kiraya vermesi durumunda diğer ortak, kiracıyı bu kiralanan yerden çıkarabilir mi? İkinci mesele ise bir akârın iki hissedarı, bir akârı başka bir kişiye kiraya verdikten sonra, bu iki hissedardan birisinin vefatı halinde, ölen kişinin varisleri, kiralanan yerden kiracıyı çıkarabilirler mi?

---“Es’ile-i Kânûniye ile Ecvibesi”¹¹⁵ Beş sayfadan oluşan bu makalede muhakeme usulüne dair üç soru ve bunlardan ikisinin cevabını ihtiva etmektedir. Üçüncü sorunun cevabı ise müteakiben gelen “Bir Suâlin Cevâbı” adlı makalede verilmiştir.

--- “Bir Suâlin Cevâbı”¹¹⁶ “Es’ile-i Kânûniye ile Ecvibesi” adlı makalede geçen son sorunun cevabını ihtiva etmekte ve bir sayfadan oluşmaktadır.

¹⁰⁹ Cerîde-i Adliye, 5 Temmuz, 1326, yıl:1 sy. 15, s. 623.

¹¹⁰ Cerîde-i Adliye, 20 Teşrinievvel, 1326, yıl:1, sy. 22, s. 953-956.

¹¹¹ Cerîde-i Adliye, 5 Kanunusani 1326, yıl:2, sy. 27, s. 1271-1272.

¹¹² Cerîde-i Adliye, 20 Şubat 1326, yıl: 2, sy. 30, s. 1502-1510.

¹¹³ Cerîde-i Adliye, 20 Mart 1327, yıl:2, sy.31, s. 1648-1653.

¹¹⁴ Akâr: Kendisinden yararlanılan taşınmaz mal. Bkz. Erdoğan, s. 19.

¹¹⁵ Cerîde-i Adliye, 20 Ağustos 1327, yıl:2, sy. 42, s. 2173-2177.

¹¹⁶ Cerîde-i Adliye, 5 Eylül 1327, yıl:2, sy. 43, s.2229.

1914 Yılı:

--- “*Sevm-i Şirâ Sevm-i Nazar*”¹¹⁷ Bu makalede Mecelle’nin 298 ve 299. maddelerinde yer alan sevm-i şira¹¹⁸ ve sevm-i nazar¹¹⁹ arasındaki fark üzerinde durulmakta olup bir sayfadan oluşmaktadır. Ali Haydar Efendi’nin en kısa makalelerinden biridir.

---- “*el-İfsâh fî Mesâil-i Ademi’l İnfisâh*”¹²⁰ Kira akdinde mücir ve müstecirin hukukî durumunun ele alındığı bu makalede, kira akdi yapıldıktan sonra kira-ya veren veya kiralayan kişi veya ikisinin vefatı ile kira akdinin feshedilemeyeceği vb. konularda bilgi verilmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nin yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya olduğu bir dönemde Ali Haydar Efendi gibi yüksek şahsiyetli bir hukukçuyu hukuk dünyasına kazandırması gerçekten övgüye değerdir. Osmanlı Devleti’nde üstlendiği önemli görevler ve gerçekleştirdiği hukukî faaliyetlerin yanında İslâm hukuku alanında önemli eserler bırakmış olan Ali Haydar Efendi, bu çalışmaları ile hukuk ilmine katkı sağlamış ve sonraki dönem hukukçularına ilham kaynağı olmuştur.

Ayrıca Ali Haydar Efendi, hem medrese kökenli bir alim hem de Tanzimat eğitim kurumlarında yetişmiş, Osmanlı devletinin son dönemdeki fikri ve hukukî gelişmelerini çok yakından takip etmiş; yargı, eğitim ve fetva kurumlarında önemli görevlerde bulunmuş; adalet bakanlığı yapmış bir hukukçudur. En meşhur kitabı, *Dürerü’l-Hükkâm* adlı *Mecelle* şerhidir. Bunun yanı sıra arazi, vakıflar, intikal kanunu şerhi ve kayıp kişilerin hukukî durumu vb. çeşitli konularda hukukî eserleri mevcuttur. Öte yandan araştırmamızda müellifin *Ceride-i Adliye*’de farklı konularda yayımlanmış olan makalelerinin muhtevası hakkında bilgi verilerek, onun ne kadar önemli bir hukukçu olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. ©

¹¹⁷ *Ceride-i Adliye*, 5 Şubat 1329, yıl: 4, sy. 101, s. 5527.

¹¹⁸ Sevm-i şira: Müşterinin, bir malı değeri tayin edilerek satın almak üzere alıp götürmesidir. Bkz. Erdoğan, s. 505.

¹¹⁹ Sevm-i nazar: Satın alınması istenen malı görmek veya başkasına göstermek üzere satın alacak kimsenin istemesidir. Bkz. Erdoğan, s.505.

¹²⁰ *Ceride-i Adliye*, 20 Nisan, 1330, yıl: 4, sy. 106, s. 5773- 5776 ve *Ceride-i Adliye*, 5 Mayıs 1330 yıl: 4, sy. 107, s. 5825- 5830.

KAYNAKLAR

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Mukâyeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986.
- “Dürerü’l-Hükkâm”, DİA, İstanbul, 1994, X, 28-29.
- AKTAN, Hamza, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1991.
- ALBAYRAK, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I-V, İstanbul, 1996.
- ALİ HAYDAR EFENDİ, Dürerü’l -Hükkâm Şerhu Mecelleti’l –Ahkâm, I-IV, İstanbul, 1330/1914.
- *Emvâl-i Gayr-i Menkûle ve Teminât ve İzâle-i Şuyû’ Kanunlarının Şerhi*, İstanbul, 1341-1343/1925.
- Nafaka Kanunu (Sadeleştiren: Orhan Çeker), İstanbul, 1985.
- *Risâle-i Mefkûd*, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316/1898.
- Teretîbü’s-Sunûf fi Ahkâmi’l-Vukûf(Arapça’ya çev.:Ekrem Abdülcebbâr-Ahmed el-Umar), Bağdat, 1950.
- AYDIN, Mehmet Akif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları İstanbul, 1985.
- “Ali Haydar Efendi, küçük”, DİA, İstanbul, 1989, II, 396- 397.
- BAKTIR, Mustafa, *İslâm Hukukunda Külli Kaideler*, Erzurum, 1988.
- “Mecelle’nin Külli Kaideleri ve Ahmet Cevdet Paşa”, Ahmet Cevdet Paşa, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 315-328.
- BELGESAY, Mustafa Reşit, *Mecellenin Külli Kaideleri ve Yeni Hukuk*, İÜHFM, İstanbul, 1946, sy. 2-3, XII, 561608.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhatı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul, 1988.
- BOZKURT, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiyede Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- CERÎDE-İ ADLİYE, (1325-1326-1327-1328-1329-1330 Sayıları).
- CİN, Halil – AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.
- ÇEKER, Orhan, *Teshîlu’l-Ferâiz: İslam Miras Hukuku*, Tekin Kitabevi, Konya, 1984.
- ÇÖĞENLİ, M.Sadi, *Hoca Emin Efendizâde Ali Haydar Efendi Bibliyografyası*, Erzurum, 1990.
- DEMİRCİ, İslam “ Osmanlı Şeyhülislâmlık Kurumunun Bir Birimi: Te’lif- i Mesâil Şubesi” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2007, Sayı:9, s.143-170.

- GÖZÜBENLİ, Beşir, “*Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaştırma Faaliyetleri ve Mecelle*”, Ahmet Cevdet Paşa, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.285-314.
- GÜNAY, Mehmet, “*Son Devir Osmanlı Hukukçusu Küçük Ali Haydar Efendi*”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı:6, Konya, 2005, s. 179-188.
- ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- ERK, Hasan Basri, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Adana, t.y.
- ERTURHAN, Sabri “*Muvâzaa ve İstiğlâl*” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Konya 2005, Sayı:5, s. 267-295.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “*Mustafa Hayri Efendi*”, DİA, İstanbul, 1998, XVII, 62-64.
- KARAMAN, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989.
- KAŞIKÇI, Osman, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- MALKOÇ, Mehmet, *Ana Hatlarıyla Mecelle ve Mecelle ile İlgili Bibliyografik Çalışma* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), SAÜSBE, Sakarya, 2001.
- MARDİN, Ebul’ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- MAHMESÂNÎ, Subhî, *Felsefetü’ş-Teşri’ fi’l-İslam*, Daru’l-Keşşâf, 1371/1952.
- MERGİNÂNÎ, Burhânuddin Ebû’l-Hasen Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mubtedî*, I-IV, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- MÜCELLİDOĞLU, Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-69.
- ONAR, Sıdk Sami, *Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısımının Codification’u (Mecelle)*, İÜHFM, İstanbul, 1955, sy. 1-4, XX, 55-85.
- ÖZEL, Ahmet, “*Lübnanlı Hukukçu ve Devlet Adamı Subhî el-Mahmasani*” İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Konya, 2005, Sayı: 6, s. 537-544.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Hüseyin *Sâdeddin Arel*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- TOPÇUOĞLU, Ali Aslan, *İslâm Hukukunda Mefkûd ve Hükiümleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), AtaÜSBE, Erzurum, 1998.
- ÜNAL, Uğur, *Osmanlı Hukukçularından Büyük Ali Haydar Efendi (Hayatı ve Çalışmaları)*, Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, c. XXVI, Sayı: 41, Ankara (Mart) 2007.